

Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi*

Translation of Mavahib-i Aliyya in Chagatai (Tafsir-i Husayni)

Özcan Tabaklar¹, Saidbek Boltabayev²

¹Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Dr., İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özcan Tabaklar,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: tabaklar@istanbul.edu.tr,
saidbekboltabayev@gmail.com

Geliş tarihi / Date of receipt: 02.10.2017

Kabul tarihi/Date of acceptance: 19.10.2017

Atıf/Citation:

Tabaklar, Özcan ve Boltabayev, Saidbek.
"Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî)
Tercümesi." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 57,
Sayı: 57, 2017, s. 237-258.
10.26561/iutded.369198

ÖZ

Türkler her zaman mensup oldukları dinin kutsal kitaplarına çok ayrı önem vermişlerdir. Mensubu olunan dinin kutsal kitapları, Türk diline tercüme edilmiştir. Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra Kur'an-ı Kerim'in birçok Türkçe tercüme ve tefsirini yapmışlardır. Bu tercümelelerin bazıları kelime kelime diye adlandırılan satır-arası tercüme, bazıları ise daha tafsilatlı ve şerhe dayalı olan tefsirli tercümelelerdir. Bahsi geçen tefsirli tercümelelerden biri de Çağatay Türkçesi ile yazılmış Kur'an tefsirlerinden Tefsir-i Hüseyinî adı ile meşhur olan Mevahib-i Aliyye tefsirinin XVI. yüzyılda Farsçadan Çağataycaya yapılan tercümesidir.

Makalede, doktora tezi çalışmasından hareketle, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin III. Ahmet Bölümü'nde 16 numarada ve Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde 42 YU 6624 numarada muhafaza edilen ve Çağatayca Kur'an Tefsiri olarak bilinen eserin Hüseyin Vaiz Kaşifi tarafından Fars dilinde kaleme alınan Mevahib-i Aliyye adlı eserin birebir çevirisi olduğu kanıtlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'anı Kerim, Türkçe Kur'an Tercümeleleri, Tefsir, Çağatayca, Tefsir-i Hüseyinî

ABSTRACT

As the Turkish people have always paid special attention to the sacred books of the religions they accepted, they translated them to their native language and tried to spread the religions. Even after the adoption of Islam, the Turkish people translated and interpreted the Qur'an several times. Some of them are interlinear translations of the Qur'an, and some others are considered as the translations with interpretation (called tafsir). One such interpretation is "Mavahib-i Aliyya," which became famous as "Tafsir-i Husayni." It was translated from Persian into Turkic in the XVIth century.

In this article, it was demonstrated based on a doctoral thesis "Chaghatay Tafsir" in the Topkapı and Konya libraries is the Turkic translation of "Mavahib-i Aliyya."

Keywords: Quran al-Karim, Turkic commentaries of Quran, Tafsir, Chaghatay, Tefsir-i Hüseyinî

EXTENDED ABSTRACT

This work, the full name of which is *Al-Mavahibu'l-Aliyya Fi Tafsiri'l-Kalami'r-Rabbaniyya*, is also well-known with the names of *Mavahib-i Aliyya* and *Tafsir-i Husayni*. It was written in Persian by Husayn Vaiz Kashifi in the late XVth century. Husayn Vaiz Kashifi, as he did with some of his other works, dedicated the tafsir of *Mavahib-i Aliyya* to Ali Shir Navai, one of the most important personalities of the Eastern literature.

After the acceptance of Islam by Turks, the need for translations and tafsir of the Qur'an increased so that the Turkish works of this kind multiplied. Some of the Qur'an translations and tafsirs of Turkish are copyrighted works while some others are translated works. Translated works are generally translated from Persian to Turkic. *Mavahib-i Aliyya* also was translated from Persian into Chagatai Turkic in the middle of the XVIth century by an unknown translator.

This article has been prepared from the doctoral thesis. Firstly it was detected in the doctoral thesis, the work, which is well known as the Chagatai Koran Tafsir, and has two copies in Topkapi Palace Museum and Konya Karatay Yusuf Aga Library, is actually a translation of the work *Mavahib-i Aliyya*, written in Persian. Moreover, the Chagatai and Persian tafsir were compared with each other, and the third copy of *Mavahib-i Aliyya* was identified in Tashkent after the research that was conducted in the copies of *Mavahib-i Aliyya*.

It is known in history that the first translation of the Qur'an was made into Persian. In some sources, it is stated that some of the surahs were translated to Persian while Prophet Muhammad was alive. According to many historical sources, the first Persian translation was made in the late Xth century. At the time of Abu Salih Mansur bin Nuh (961–976), who was the Samanid ruler, it was translated into Persian by taking the example of Tabari's tafsir.

The translations of the Qur'an in Turkish also date back to history. According to historians, the first Turkish translation was made in the X–XIth century.

Eleven translations of the Qur'an into Eastern Turkic written in XII–XVIth centuries are known. These translations are structured in two ways. Translations made in the form of word–word translation are called interlinear Qur'anic translations. If there are examples from other works, examples from hadiths and exegetical explanations of the translated part after the Turkish translation, these types of works are called tafsirs. The eleven Eastern Turkic translations are as follows:

1. Turkish and Islamic Arts Museum Copy
2. Suleymaniye Copy written in Khwarazm Turkic
3. Suleymaniye Copy with mixed language translation

4. Rylands Copy
5. Uzbekistan Copy
6. Anonymous Tafsir
7. Interpretive Mashhad Copy
8. Interliner Mashhad Copy
9. Bilingual Interliner Mashhad Copy
10. Translation of Tafsir-i Yakub Charhi
11. Translation of Mavahib-i Aliyya

The work, which we studied as a doctoral thesis, is called the Anonymous Tafsir in Chagatai. However, it was determined in the doctoral thesis, that the work is the Chagatai translation of Mevahib-i Aliyya, also called Tafsir-i Husayni, is written in Persian. The oldest known copy of the translation of tafsir is in Topkapi Palace Museum Library, Ahmet III Section at number 16. The second copy of the work is preserved in Konya Karatay Yusuf Aga Library (Archive number 42 YU 6624).

Articles were written by scientists at various times on the work, and the doctoral thesis and master's theses were prepared. On the 184a page of the work there is translation of Surah Tawba. While translating the phrase "مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ" it is written as: *مشركلاركا (نسىزد و روا بولمغاي مشركين مشركلاركا* nesezed ve revā bolmağay müşrikin müşriklerge). Afterwords the word "نسىزد" was corrected as *اوخشاماس (oļşamas)*. The word "نسىزد" is a negative conjugation of the Persian verb "سىزیدن" (3rd person singular). Except for this, the characteristics of the Persian language are clearly identified in the work. Therefore, it is highly probable that the work has been translated from Persian. It has been proved that the work is a translation of Mavahib-i Aliyya by showing the comparison of Surah al-Fatihah, the comparison of the story in Surah Yusuf, and the comparison of personal names and poems in the work.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'in tarihte, ilk tercümesinin Farsça olarak yapıldığı bilinmektedir. Birtakım kaynaklarda daha Hz. Muhammed hayatta iken bazı surelerin Farsçaya çevrildiği belirtilmektedir. İmam Serahsî'nin Kitabü'l-Mebcut adlı eserinde sahabe Selman-ı Farsî'nin Fatiha suresini Farsçaya tercüme ettiği, bunu da Hz. Peygamber'in izniyle yaptığı zikredilmektedir. Rivayete göre bir kısım İranlılar, Selman-ı Farsî'den Fatiha suresini Farsça olarak yazmasını isterler. Selman'ın Besmele ile Fatiha suresini Farsçaya çevirdikten sonra Hz. Peygamber'e takdim ettiği, tasvibi alındıktan sonra yapılan tercümenin İranlılara gönderildiği kaynaklarda zikredilmektedir.

Birçok tarihî kaynağa göre ise ilk Farsça tercüme X. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Yedinci Samanî hükümdarı Ebu Salih Mansur bin Nuh (961-976) 40 ciltli Taberi tefsirini okuyup anlayamadığından Buhara, Belh, Semerkant, İspicab ve Fergana'dan önde gelen âlimleri huzuruna davet etmiş ve Kur'an'ın Farsçaya çevrilip çevrilemeyeceği hususunda istişare etmiştir. Din ulemasının tercüme yapılabileceği hususunda fetva vermesinden sonra Taberî'nin tefsiri örnek alınarak, muhtasar bir şekilde tercüme yapılmıştır.¹

Ancak Ebu Ali Muhammed bin Abdülvahhab Cebbaî Huzistanî Mutezilî (849-915) tarafından kaleme alınan Tefsir-i Kur'an adlı eser günümüze dek ulaşan en eski Farsça Kur'an tefsiridir. Eser hakkında bilgi veren Gulam Hüseyin Sadikî, Mansur bin Nuh zamanında verilen Kur'an'ın çevrilebilirliği konusundaki fetvadan önce yazılan işbu eserden muhtemelen Maveraünnehir ulemasının haberinin olmadığını belirtir.²

Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleri de çok eskilere dayanır. Zeki Velidi Togan'a göre ilk Türkçe tercüme de Farsça tercüme ile aynı dönemde, X. yüzyılda yapılmıştır. Mansur bin Nuh'un emriyle toplanan tercüme heyeti arasında yer alan İspicablı Türk bunun delili olarak gösterilmektedir.³

Abdülkadir İnan'a göre ise Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır.⁴

XII-XVI. yüzyıllar arasında Kur'an-ı Kerim'in Doğu Türkçesiyle yapılmış 11 adet tercümesi bilinmektedir.⁵ Bu tercümeler iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kelime kelime çeviri şeklinde yapılan tercümeler satır-arası veya satır-altı Kur'an tercümeleri olarak adlandırılır. Arapça kelime veya kelime grubunun Türkçe tercümesinden sonra çevrilen kısım ile ilgili

1 Charles Ambrose Storey, *Persian Literature*, İngilizceden Rusçaya Çeviren: Y.E. Bregel. 1. C. Moskova 1972, s. 99-100.

2 Gulam Hüseyin Sadikî, "Ba'zı Ez Kühenterin-i Âsâr-i Nesr-i Farsî", *Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 1345/1966, s. 84-85.

3 Zeki Velidi, Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* III, İstanbul 1959-1960, s. 135.

4 Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 8.

5 Saidbek, Boltabayev, *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi* (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s.2.

tefsirli açıklamalar, diğer tefsirlerden örnekler, kıraat şekillerinden misaller, hadisler, hikâyeler içeren tercüme ise Kur'an-ı Kerim'in tefsirli tercümeleridir. Bu devirde yapılan tercüme şunlardır:

1. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası

Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada muhafaza edilen eser Şiraz'da Muhammed bin Hacı Devletşah tarafından hicri 734 (m. 1333-1334) yılında satır-arası tercüme şeklinde istinsah edilmiştir. Bu eser bilim adamları tarafından bilinen Türkçe Kur'an tercüme arasında en eskisi olarak kabul edilmektedir. Eser ilk olarak Abdülkadir Erdoğan tarafından tanıtılmıştır.⁶ Sayfa sayısı 902 olan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Arapça kelimeler siyah mürekkep ile, Türkçe karşılıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Eserin dili XII.-XIII. yüzyıllar müşterek Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıtmakta, yer yer Oğuz-Kıpçak unsurlar taşımaktadır.⁷ TIEM nüshası üzerinde Suat Ünlü ve Abdullah Kök doktora çalışması yapılmıştır.⁸

2. Harezmi Türkçesiyle yazılmış Süleymaniye Nüshası

Hicri 764 (m. 1363) yılında istinsah edilen eser satır-arası tercüme şeklinde Harezmi Türkçesiyle yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada kayıtlıdır. Tam bir tercüme nüshası olan eser 583 varaktan ibarettir. 196 varakta ise tercüme yapılmamıştır. Her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Ayetler ve Türkçe karşılıkları siyah mürekkep ile yazılmıştır. Bu eser, metin, sözlük ve tıpkıbasım olmak üzere Gülden Sağol Yüksekaya tarafında dört cilt halinde yayımlanmıştır.⁹

3. Karışık Dilli Süleymaniye Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Başlıklar Bölümü'nde 3966 numarasıyla muhafaza edilen eser 222 varaktan oluşmaktadır. Satır sayısı altı ile on altı arasında değişmektedir. Arapça metin, koyu ve büyük harflerle yazılmış, Türkçe karşılıkları ise Arapça metnin satır aralarına daha küçük ve yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir yazıyla yazılmıştır. Çeviri, genel olarak kelime kelime yapılmış, bazen Arapça kelimelerin daha geniş açıklaması verilmiştir. Eserin müstensihisi, istinsah tarihi ve yeri bilinmemektedir. Eser ilk olarak Nuri

6 Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, I, 1938.

7 Gülten Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Part I. Introduction and Text*, Harvard University 1993, s. xxv.

8 Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi TIEM 73, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, 813 s. Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 763 s.

9 Gülten Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text*, Harvard University 1993; *II. Glossary*, Harvard University 1995; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*, Harvard University, 1996; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*, Harvard University 1999.

Yüce tarafından tanıtılmıştır.¹⁰ Daha sonra Nuri Yüce danışmanlığında yüksek lisans tezleri halinde eserin tamamı çalışılmıştır.¹¹

4. İngiltere Rylands Nüshası

İngiltere'nin Manchester şehrinde bulunan John Rylands Kütüphanesinin Arapça Yazmalar 25-3821 numarada muhafaza edilen işbu nüsha toplam 1145 varak ve 14 ciltten oluşmaktadır. Tercüme iki dilli olup, Arapça ayetler sülüs, Farsça ve Türkçe karşılıkları ise küçük ve ince nesihle yazılmıştır. Her sayfada 3 satır bulunmaktadır. Bilim dünyasına ilk olarak Alphonse Mingana tanıtmış¹², daha sonra János Eckmann eserin sözlüğünü Türkçe, Arapça, Farsça ve İngilizce karşılıklarıyla birlikte yayımlamıştır.¹³ Aysu Ata ise eser üzerinde doktora çalışması yapmış ve eseri giriş, metin, notlar ve dizin halinde yayımlamıştır.¹⁴

5. Özbekistan Nüshası

Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 2008 numara ile muhafaza edilmektedir. Eser satır-arası tercüme özelliğine sahiptir ve eserde Arapça kelimelerin hem Türkçe hem de Farsça karşılıkları verilmiştir. Farsça karşılıklar yukarıdan aşağıya doğru, Türkçe karşılıklar ise aşağıdan yukarıya doğru yazılmıştır. Toplam 273 varaktan ibaret olan eserin her sayfasında 5 satır bulunmaktadır. Arapça ayetler kalın ve sülüs, Türkçe ve Farsça karşılıklar ise Arapça kelimelere nazaran ince bir hatla yazılmıştır. Yazma Eserler Merkezinde bulunan eserlerin kataloğunu hazırlayan Aleksandr Semenov, Farsça ve Türkçe metinleri dikkate alarak eserin büyük ihtimalle XIII. yüzyılda yazıldığını ileri sürmekte ve eseri Karahanlı-Kıpçak sahasına dahil etmektedir.¹⁵ Eser üzerinde Emek Üşenmez doktora çalışması yapmış, daha sonra yayımlamıştır.¹⁶

10 Nuri Yüce, "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen", *Sprach - und Kulturkontakte der Türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s. 221-227.

11 Cengiz Müfettişoğlu, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi Yazmanının 037a-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.; Recep Yılmaz, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (yaprak no: 183b-222a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007; Ayşe Uyansoy Hillhouse, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.; Aslı Uygun, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi Yazmanının 114b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.

12 Alphonse Mingana, "An Old Turki Manuscript of the Koran", *The Muslim World*, V., 1915, s. 391-398.

13 János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest 1976.

14 Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara 2004.

15 Aleksandr Aleksandroviç Semenov vd., *Sobranie Vostoçnih Rukopisey*, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, C. IV, Taşkent 1957, s. 45-46.

16 Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dünyası Vakfı, 2016.

6. Anonim Tefsir

1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Özbekistan'ın Karşı şehrinde bulunan eser Orta Asya Tefsiri olarak da adlandırılmaktadır. Rusya'nın St. Petersburg şehrinde bulunan Asya Halkları Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 332 numarada kayıtlıdır. Bazı bölümlerde ayetler kelime kelime tercüme edilmiş, birçok yerde ise ayetlerden sonra hikayelerle, hadislerle tefsirli açıklamalar yapılmıştır. Tam olmayan bu tefsir 147 varaktan ibarettir. Eksik olduğu için eserin kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı bilinmemektedir. Kelime kelime tercüme olan kısımların dilinin Karahanlı Türkçesi özellikleri, tefsirli kısmın dilinin ise yer yer Oğuz, Kıpçak, Çağatay Türkçesi özellikleri göstermesi dolayısıyla Harezmi Türkçesi ile yazıldığı düşünülmektedir. Eckmann, Çağatayca unsurların bulunduğunu göz önüne alarak yazmanın XV. yüzyıldan önce yazılmadığını ileri sürmüştür.¹⁷

1963 yılında Borovkov söz varlığı üzerinde çalışarak eserin sözlüğünü yayımlamıştır.¹⁸ Bu sözlük daha sonra Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹⁹ Eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Halil İbrahim Usta bu çalışmasını yayımlamıştır.²⁰

7. Tefsirli Meşhed Nüshası

İran'ın Meşhed şehrinde bulunan Astan-i Kuds-i Rizavî Kütüphanesinde 293 numarada kayıtlı olan eser Muhammed bin Şeyh Yusuf Ebariy tarafından hicri 737 (m. 1337) yılında kaleme alınmıştır. Ayetlerin satır-arası tercümesinden sonra kimi zaman geniş açıklamalar, hikâyeler ve hadisler bulunduran tefsir, tam olmayıp 360 varaktan ibarettir. Sad suresinden itibaren Kur'an-ı Kerim'in sonuna kadardır. Arapça kısımlar muhakkik hattı ile, Türkçe tercüme ve tefsirli kısımlar nesih ve nestalik hatları ile yazılmıştır. Eserin tefsir kısımları 12 veya 13 satır, satır-arası tercüme kısımları ise 14 (7 Arapça metin + 7 tercüme) satırdır. Kelime kelime tercüme kısımlarında bazen satırların alt alta toplandığı görülmektedir. Bunun sebebi bazen Türkçe karşılıkların tek satıra sığmaması bazen de Arapça kelimelerin eserin yazıldığı döneme ait çeşitli Türk şivelerine göre karşılıklarının verilmesi olmalıdır.

Eser hakkında ilk bilgiyi veren İranlı araştırmacı Seyyid Muhammed Rıza Fazıl Haşimî eserin dilinin Çağatayca olduğunu söylemektedir.²¹ Eser hakkında araştırma yapan Osman Fikri Sertkaya ve Yaşar Şimşek, tefsir dilinin Geç dönem Karahanlı - Erken dönem Harezmi Türkçesi olduğunu belirtmektedir.²²

17 János Eckmann, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 149-157. (çeviren: Ekrem Ural, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercüme", *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973, s.21)

18 Aleksandr Konstantinoviç Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.

19 Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara 2002.

20 Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Türk Dilinin Tarihi Kaynakları, Ankara 2011.

21 Seyyid Muhammed Rıza Fazıl Haşimî, "Muarrefi ve Berresi-ye Vijegiha-yi Se Kur'an-i Hattı Tercüme Be Zeban-i Türkî Mevcud Der Ketabhane-yi Astan-i Kuds-i Razavî", *Naşriyeyi Elektronikî-yi Şemse*, 2010.

22 Yaşar Şimşek, Osman Fikri Sertkaya, "Horezm Türkçesi İle Yapılan Kur'an Tercümelelerinden Meşhed Nüshası

8. Satır-arası Meşhed Nüshası

Meşhed'in Astan-i Kuds-i Rizavî Kütüphanesinde bulunan bir diğer eser 1007 numara ile muhafaza edilmektedir. Satır-arası tercüme özelliğine sahip olan eserde Fatıha suresi Farsçaya tercüme edilmiştir. Diğer kısımların tercümesi ise Türkçedir. Eserin başında bazı sayfaların, sonunda ise bazı surelerin tercümesi bulunmamaktadır. Bazı kısımlarda ayetlerin hareketleri ile Türkçe karşılıklarının noktalama işaretleri de yazılmamıştır. Nohut renkli aharlı kağıda yazılan eser 343 varaktan oluşmaktadır. Arapça kısım muhakkik hattı ile, Türkçe kısımlar bazen nesih bazen de reyhan hattıyla yazılmıştır. Her sayfada genel olarak 11 satır bulunmaktadır. Eserin başından ve sonundan iki varağının yazı tarzından ve tercümesi eksik olduğundan daha sonra eklendikleri anlaşılmaktadır. Yazmada Kur'an'ın son 13 suresi dışında bütün sureler mevcuttur.

Eserin kim tarafından, ne zaman ve nerede kaleme alındığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eser hakkında ilk çalışmayı yapan İranlı bilim adamı Recai el-Buharayî Türkçe tercümenin dilinin Maverünnehir Türkçesi olduğunu, kağıt ve dil özelliklerine göre XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başlarında yazıldığını ileri sürmektedir.²³ Eser hakkında Türkiye'de ilk yayımı yapan Mehdi Rezaei ise tercüme dilinin Harezmi Türkçesi olduğunu belirtmiştir.²⁴

9. İki Dilli Satır-arası Meşhed Nüshası

Meşhed'in Astan-i Kuds-i Rizavî Kütüphanesinde bulunan diğer bir Kur'an tercümesi 2229 numara ile muhafaza edilmektedir. Son derece güzel bir yazıyla yazılmış olup tezhiplidir. Toplam 152 varaktan ibaret olup Kur'an-ı Kerim'in 4. cüzünün satır-arası tercümesidir. Satır-arası Türkçe-Farsça tercüme içeren eser tam tercüme değildir. Eser Al-İmran Suresi'nin 92. ayetinden Nisa Suresi'nin 24. ayetine kadar olan kısmı içermektedir. Varak boyutu 20 x 29 cm'dir. Genel olarak her sayfada üç satır, bazı sayfalarda iki satır bulunmaktadır. Kur'an ayetleri muhakkik hattı ile yazılmış, Türkçe ve Farsça tercüme ise nesih yazısıyla yazılmıştır. Eserde ayetlerin yazımında siyah mürekkep kullanılmış, ancak ayetlerde geçen Allah kelimesi her yerde altın yaldızlı olarak yazılmıştır. Türkçe tercüme siyah, Farsça tercüme ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Metnin başladığı 4a/1 sayfasında başlık olarak Arapça الجزء الرابع (Dördüncü Cüz) yazılmaktadır. Nüshada eserin müstensihi ve istinsah yeri ile ilgili hiçbir bilgi verilmemiştir. Ancak gerek Türkçe gerekse Farsça tercümenin dil özelliklerine dayanılarak eserin XII. yüzyılın sonu – XIII. yüzyılın başına ait olduğu tahmin edilmektedir.²⁵ Eserin dili büyük ölçüde Özbekistan nüshasına benzerlik göstermektedir. Emek Üşenmez eserin dil ve yazım özellikleriyle birlikte Türkçe ve Farsça metnini yayımlamıştır.²⁶

Üzerine İlk Bilgiler I," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2015, 4/4, s. 1382-1412

23 Ahmed Ali Recai, "Metni-yi Parsî Ez Karn-i Çaharom-i Hicrî? Der Astan-i Kuds-i Razavî," *Sazman-i Omur-i Ferhengi ve Ketabhaneha-yi Astan-i Kuds-i Razavî*, Meşhed 1970, s. 45.

24 Mehdi Rezaei, "Hârezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Kuran Tercümesi (Meşhed-Âstân-i Quds-i Razavî Nüshası), *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1094-1113.

25 Haşimî, *a.g.e.*, s. 5.

26 Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (no:

10. Tefsir-i Yakup Çerhî Tercümesi

Afganistan'ın Çerh köyünde doğan, Herat, Buhara ve Mısır'da fıkıh ve tefsir gibi ilimler öğrenen Mevlana Yakup Çerhî çok sayıda dinî ve tasavvufî eser kaleme almıştır. Fatıha suresi ile 29. ve 30. cüzleri Farsça olarak tefsir etmiştir. Yakup Çerhî'nin vefatından 140 yıl sonra onun tasavvufî tefsiri Hemedanlı Hacı tarafından hicri 993 (m. 1585) yılında Türkçeye çevrilmiştir. Eser, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan Birünî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesinde 7180 numarada kayıtlıdır. Güzel nesih ve yer yer nestalîk hattıyla yazılan eser 200 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada 15-16 satır mevcut olup eserin son altı varığında birkaç Arapça hadis ve bunların Farsça tercümeleri bulunmaktadır. Hemedanlı Hacı tefsirde bulunan Farsça şiirleri de büyük ustalıkla Türkçeye çevirmiştir. Türkçe tercümenin dili üzerinde inceleme yapan Emek Üşenmez eserin yazıldığı sahanın bugünkü Türkmenistan'ın İran hududu ve İran-Türkmenistan sınır bölgelerini kapsayan coğrafi alan olduğunu, eser dilinin Çağatayca olmadığını, "16. Yüzyıl Türkistan Türkçesi" tabirini kullanmanın daha doğru olduğunu ileri sürmektedir.²⁷ Eserde baskın olarak Oğuzcanın dil özellikleri bulunmaktadır. Eserin tıpkıbasımı, metin ve sözlüğü İbrohimjon Usmonov ve Gulnoza Saidova tarafından Taşkent'te yayımlanmıştır.²⁸

11. Mevahib-i Aliyye'nin Çağatayca Tercümesi

Üzerinde doktora çalışması yapılan bu eser, Çağatayca Anonim Tefsir olarak adlandırılmaktadır. Ancak incelemeler sonucunda eserin Farsça yazılan ve Tefsir-i Hüseyinî olarak da isimlendirilen Mevahib-i Aliyye'nin Çağatayca tercümesi olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.

Eserin Tavsifi

Hüseyin Baykara tarafından eserlerin Türkçe yazılmasını emreden fermanın çıkarılması ve Ali Şir Nevaî'nin edebî faaliyetleri Çağatay Türkçesinin itibar kazanmasını, bu alanda birçok konuda eserler kaleme alınmasını sağlamıştır. Tiptan mantığa, edebiyattan dini ilimlere, sözlükten kelama birçok alanda Çağatay Türkçesiyle eserler yazılmıştır. Bu eserler Türkçenin ifade şekillerini, kelime kadrosunu, söz varlığını ve gramer kategorilerini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Bu devirde kaleme alınan eserlerden biri de Kur'an tefsiridir. Mezkûr tefsirin bilinen en eski nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde III. Ahmet Bölümü numara 16'da muhafaza edilmektedir. Nüsha bilim dünyasına 1967 yılında János Eckmann tarafından tanıtılmıştır. Her cildi 308 varak olan iki ciltlik eserin toplam varak sayısı 616'dır. Genel

2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies*, Volume 12/3, s. 717-772.

27 Emek Üşenmez, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-î Çerhî (H. 993/M. 1585)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014 s. 180.

28 İbrohimjon Usmonov, Gulnoza Saidova, *Maveraünnehir türkiy tefsirleri tarihinden. Tercüme-i Tefsir-i Yakub Çerhî*, Taşkent 2012.; *Yakub Çerhî Tefsirining Türkiy Tercümesi. Tıpkıbasım*. Haz.: İbrohimjon Usmonov ve Gulnoza Saidova, Taşkent 2010.

olarak her sayfada 27 satır bulunuyorsa da 230b, 273b gibi bazı sayfalarında 26 satır vardır. Her iki cilt 400 mm boyunda olup birinci cildin eni 425 mm ikinci cildin eni ise 460 mm'dir. Aharlı nohut rengi kâğıt üzerine nestalik hattı ile yazılmıştır. Cildi koyu kahverengi deriden yapılmış olup üzerinde miklep, altın yaldızlı şemse ve köşelikler bulunmaktadır. Cildinin üzerinde Vakıa suresi 79. ayeti (لا يمسه الا المطهرون) - Ona, (Kur'an'a) ancak tertemiz olanlar dokunabilir.) yaldızlı harfler ile yazılmıştır.

Yazılar siyah mürekkep ile yazılmış, sırasıyla yazılan ayetlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Nadiren ayetlerin üzerine çizilmediği görülmektedir. Tefsir açıklamaları ve hikâyeler kısmında yer alan ayetler ve hadislerin üzeri çizilmemiş ve hareketleri konulmamıştır. Sure adları genellikle kırmızı mürekkeple yazılmış, bazı surelerin adı yazıldıktan sonra ayet sayısı Arapça olarak belirtilmiştir. Ayetler kelime veya kelime grupları halinde verildikten sonra bunların Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Daha sonra rivayetler, kıssalar, diğer tefsir eserlerinden, tasavvufi eserlerden açıklamalar, kimi zaman şiirler gelmektedir.

Eserin birinci cildi Besmele tercümesi ve Fatıha Suresi'nin tefsiri ile başlayıp Kehf Suresi'nin son ayeti ile bitmektedir. Ancak son sayfada yaklaşık 4 satır eksik olup surenin 110. ayetinde bulunan son 4 kelime ve onun Türkçe karşılığı da bulunmamaktadır.

Yazmanın 1a sayfasında iki adet temellük kaydı, bir mühür ve Ahmet Yesevi'nin "İçide" redifli gazel şeklinde hikmeti bulunmaktadır. Bu gazelin transkripsiyonunu, Arapharflı metni ve fotoğrafı ile birlikte Hamza Zülfikar yayımlamıştır. Temellük kayıtlarından biri Osmanlı Devleti müftüsü Seyid Feyzullah'a ait, ikincisi ise Mahmud ibn Muhammed el-Vani'ye aittir. Bu temellük kayıtları kitabın kimlerin mülkiyetine girdiğini ve en az üç kere el değiştirdiğini göstermektedir. 1a sayfasının sol üst kısmında bulunan mühür içerisinde Araf suresi 43. ayetinden bir parça yer almaktadır (الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله) - "Hamd, bizi buna eriştiren Allah'a mahsustur. Eğer Allah'ın bizi eriştirmesi olmasaydı biz hidayete ermiş olamazdık."). Ayrıca mührün sağ tarafında نعم الحافظ الله نعم الناصر الله نعم القادر الله (Allah ne güzel koruyandır, Allah ne güzel yardımcıdır, Allah ne güzel her şeye gücü yetendir.) yazısıyla birlikte Murselat suresi 23. ayeti (فقدرونا نعم القادرون) (Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne güzel biçim verenleriz.) yer almaktadır. Yazmanın 1b, 308b ve ikinci cildin son sayfasında Vakf-ı Sulţān Aĥmed Ĥān bin Ġāzi Sulţān Meĥmed Ĥān ibaresinin yer aldığı III. Ahmed'in mührü bulunmaktadır. Bu mühürden yazmanın Sultan III. Ahmed zamanında Topkapı Sarayı'na getirildiğini anlamak mümkündür.

Yazmanın 1b sayfasında tezhipli ser-levha vardır. Ser-levhanın içerisinde hiçbir yazı bulunmamaktadır. Ser-levhanın hemen altından Besmele ve onun tercümesi ile tefsir başlamaktadır. Yazılar tezhipli cetvel içerisine yazılmıştır.

Yazmada düzenli olarak "altlık kelime" yazılmıştır. Yani her "b" varlığının sol alt kısmında, "a" varlığının ilk kelimesi yer almaktadır. Bazı kısımlarda cetvelin dışında derkenar yazıları bulunmaktadır. Derkenar yazılarının metin içerisinde eksik olan kısımların doldurulması

veya yanlış yazılan kelimelerin düzeltilmesi için yazıldığı anlaşılmaktadır. Eksik olan kısımların haşiyeye yazıldığı durumlarda ilgili kısmın nerede bulunması gerektiğini gösteren işaret konmuştur. Bunun dışında eser orijinal bir nüsha ile karşılaştırılmış veya müellif tarafından incelenmiş olmalı ki kimi zaman haşiyeye yazılan kısmın doğru olduğunun gösterilmesi için ilgili kısmın sonuna Arapça صح “doğru oldu” kelimesi yazılmıştır. Bu kelime metnin içeriğine dâhil değildir. Haşiyede kırmızı mürekkep ile Kur’an-ı Kerim’in cüz sayıları Arapça olarak yazılmış olsa da cüzlerin belirtilmesi düzenli değildir.

Metinde yanlış yazılan veya gereksiz olan kelimelerin üzeri siyah mürekkep ile çizilmiş, başlangıç varaklarında ise yanlış kelimenin üzerine kâğıt parçası yapıştırılmıştır. Örneğin, 10b sayfasının üç satırının kâğıt parçası ile kapatıldığı görülmektedir. Yanlış yazılan kelimenin üzeri çizildikten sonra yanına veya derkenar kısmına kelimenin doğru yazımı ilave edilmiştir.

Eserin ikinci bir nüshası Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesinde 42 YU 6624 numarada korunmaktadır. Konya nüshasını ilk olarak Abdülkadir İnan “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri” adlı makalesi ile tanıtmıştır. Makale eserin kısaca tavsifi ile başlamakta, daha sonra müellif eserin yazıldığı yeri ve dili ile ilgili görüşlerini bildirmektedir. Fatıha suresi ve Bakara suresinin 20. ayetinin çevirisi ve tefsiri ile birlikte Aşhab-ı Kehf kıssasından bir parça verildikten sonra nüshanın iki resmi ilave edilmiştir.

Katalog bilgisinde Türkçe, Uygurca, Çağatay Tefsir olarak belirtilen eser tek cilt halinde 653 varaktan oluşmaktadır. Nesih yazısıyla her sayfada 29 satır olarak yazılmıştır. Sırtı meşin bez kaplı, şirazeli olup 1b başlığı tezhiplidir. Metin yaldızlı cetvel içerisine yazılmıştır. Eser 365 mm boyunda, 248 mm enindedir.

Yazmanın 1a sayfasında Konya Müzesi tarafından yazılan katalog bilgileri ve kitabın nereden geldiği bilgisi Arap harfleri ile yazılmıştır. Buna göre kitap vaktiyle Sadreddin Konevî türbesinde korunmuş, 10 Mart 1926 tarihinde Yusuf Ağa Kütüphanesine getirilmiş, 1 Mart 1931 yılında ise Konya Müzesine naklolunmuştur. Ayrıca 1a ve 653b sayfasında ikişer adet içerisinde Kufi yazısıyla dört kere Konya Müzesi yazılı olan kırmızı renkli yuvarlak mühür vardır. 653a sayfasında yazmanın yazıldığı tarih hicri 20 Rebiülevvel 951 olarak belirtilmiştir. Buna göre Konya nüshasının Topkapı nüshasından bir yıl sonra 11 Haziran 1544 yılında yazıldığını söylemek mümkündür.

Konya nüshasında sure adlarının genellikle haşiyeye yazıldığı, bazen ise hiç yazılmadığı görülmektedir. Ayetler üstüne kırmızı çizilerek metinden ayrılmıştır. Cüz sayısı, cüzün yarısı ve çeyreği kırmızı mürekkep ile haşiyede belirtilmiştir. Yazmada “altlık kelime” hiç kullanılmamıştır, yani her “b” varacağının sol alt kısmında, “a” varacağının ilk kelimesi gösterilmemiştir. Harflerin noktalama işaretlerinin kullanılmadığı yerler Topkapı nüshasından daha fazladır. Ayrıca Konya nüshasında eksik kısımlar, eksik satırlar daha fazla bulunmaktadır.

Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Çağatayca Kur'an tefsirinin bilim dünyasının bir hayli ilgisini çektiği görülmektedir. Eserin Konya nüshasını ilk olarak Abdülkadir İnan "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri" adlı makalesi ile tanıtmıştır.²⁹ Makale eserin kısaca tavsifi ile başlamakta, daha sonra müellif eserin yazıldığı yeri ve dili ile ilgili görüşlerini bildirmektedir. Fatıha suresi ve Bakara suresinin 20. ayetinin çevirisi ve tefsiri ile birlikte Ashab-ı Kehf kıssasından bir parça verildikten sonra nüshanın iki resmi ilave edilmiştir.

Tefsirin Topkapı nüshasını ise ilk olarak János Eckmann 1967 yılında bilim dünyasına tanıtmıştır.³⁰ Doğu Türkçesinde yazılan Kur'an tercümelere ve tefsirleriyle ilgili bilgi veren Eckmann, XVI. yüzyılın ilk yarısında Şeybanîler devrinde kaleme alınan Kur'an çevirisi ve tefsirinin Topkapı Sarayı Müzesi ile Mevlana Müzesi Kitaplıklarında iki yazma nüshasının bulunduğunu kaydetmiştir.

Eser üzerinde Hamza Zülfikar doktora çalışması yapmıştır.³¹ Çalışmada eserin yazım, ses ve yapı bilgisi incelemeleriyle birlikte Fatıha ve Bakara surelerinin Konya ve Topkapı nüshaları esas alınarak tenkitli metni ve dizini yapılmıştır. Hamza Zülfikar 1974 yılında yayımladığı makalesinde Çağatayca Kur'an tefsirinin Konya ve Topkapı nüshalarının tavsifini vermiş, doktora çalışmasından yola çıkarak tefsirin ses ve yazım özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur.³²

2001 yılında İbrahim Taş Topkapı nüshası üzerinde yüksek lisans çalışması yapmıştır.³³ Çalışma, tefsirin ikinci cildinde bulunan Enbiya ve Hac surelerinin transkripsiyonu ve dizininden oluşmaktadır. Yüksek lisans çalışmasından yola çıkarak söz konusu surelerin tefsir kısmında geçen bazı kelimelerin üzerinde inceleme yapmıştır.³⁴

Konya ve Topkapı nüshalarının tenkitli metni, dil incelemesi ve dizini ile ilgili altı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Emine Temel, Nur ve Furkan surelerini³⁵, Dursaliye Çağlar, Şuara ve Neml surelerini³⁶, Hülya Şen Uzunoğlu, Kasas, Ankebut ve Rum surelerini³⁷, Kübranur Kurtoğlu,

29 Abdülkadir İnan, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Kur'an Tefsiri", *TDAY Belleten*, 1962 (1963), s. 61-66.

30 Eckmann, *a.g.e.*, s. 53

31 Hamza Zülfikar, Çağatayca Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi-Metin-Dizin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1970.

32 Hamza Zülfikar, "Çağatayca Bir Kuran Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, C. IV, 1, 1974, s. 153-195.

33 İbrahim Taş, Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

34 İbrahim Taş, "Şeybanîler Dönemi Çağatayca Kur'an Tefsiri'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14, 2010, s. 33-71.

35 Emine Temel, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

36 Dursaliye Çağlar, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Şu'arâ ve Neml Sureleri): İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

37 Hülya Şen Uzunoğlu, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri Kasas, Ankebut ve Rüm sureleri (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Lokman, Secde, Ahzab surelerini³⁸, Yurdagül Aydın Üngör, Saffat, Sad, Zümer surelerini³⁹, Gülşen Arslan Pekgöz ise Sebe, Fatır ve Yasin surelerini⁴⁰ yüksek lisans tezi olarak çalışmışlardır.

Ayrıca İslam bilimleri alanında 2013 yılında Mohammad Shakib Asım tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Çalışmada tefsirde geçen peygamber kıssaları ve hikayeler ışığında tefsirin İsrailiyat açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.⁴¹

Çağatayca Kur'an Tefsirinin Çeviri Eser Olduğu Hakkında

Çağatayca tefsirin Konya nüshası üzerinde doktora çalışması yapan Hamza Zülfikar eserin büyük ihtimalle Ubeydullah Han'ın veya onun teşviki ile eski dile bağlı biri tarafından ve bir orijinal nüshaya dayanılarak yazıldığını belirtmiştir.⁴² Öte yandan çok iyi dini eğitim aldığı, fıkıha ait bazı risaleler yazdığı, Nam-ı Hakk adlı eserini ve hocası Kemaleddin Yar Muhammed bin Mevlana es-Semerkindî'nin yazdığı Terceme-i Kavaidü'l-Kurban ve Fevaidü'l-Furkan adlı kıraat kitabını Farsçadan Çağataycaya çevirmiş olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Şiir yazacak derecede Arapça ve Farsça bilen Ubeydullah Han'ın Çağataycaya Farsçadan iki dini eser çevirmesi onun tefsir yazacak veya tercüme edecek derecede bilgili olduğunu göstermektedir.

Eserde görülen Farsça özellikler göz önünde bulundurulursa eserin Fars dilini çok iyi bilen ve bu dilin gramerinin etkisinde olan biri tarafından yazıldığı düşünülebilir. Diğer bir ihtimal ise eserin Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiş olabileceğidir.

Eserin 184a sayfasının 5. satırından itibaren Tevbe suresi 17. ayeti başlamaktadır. نَسَزْدُ و رَوَا بَوْلْمَغَايَ مَشْرِكِينَ مَشْرِكَلَارْكَا ifadesinin Türkçe karşılığı verilirken *nesezed ve revā bolmağay müşrikîn müşriklerge* yazılmış daha sonra نَسَزْدُ kelimesinin üzeri çizilerek اوخشاماس *oħşamas* kelimesi onun üstüne yazılmıştır. نَسَزْدُ kelimesi Farsça سزیدن *seziden* "yaraşmak, yakışık olmak, uygun olmak" fiilinin olumsuz geniş zaman teklik III. şahıs çekimidir. Müstensihin *oħşamas* fiilinin yerine Farsçasını yazması da eserin Farsçadan çeviri olabileceği fikrini kanıtlamaktadır.

Bu tahminden yola çıkılarak Farsça Kur'an tefsirleri ve tercümeleri tarafımızdan incelendi. Farsça tefsirler incelenirken Çağatayca tefsirin istinsah edildiği tarih önemli ipucu vermekteydi. Bu nedenle öncelikle eserin yazıldığı XVI. yüzyılda kaleme alınan veya o dönemde meşhur olan Farsça tefsirler listelendi.

38 Kübranur Kurtoğlu, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Lukmân, Secde ve Ahzâb sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

39 Yurdagül Aydın Üngör, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Sâffât, Sad ve Zümer sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

40 Gülşen Arslan Pekgöz, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Sebe, Fâtır ve Yasin sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

41 Mohammad Shakib Asım, *Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsir ve İsrailiyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kıssaları)*, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

42 Hamza Zülfikar, *Çağatayca Bir Kuran Tefsiri*, s. 179.

Dönemin meşhur Farsça Kur'an tefsirleri şunlardır:

- 1) Tercüme-i Tefsir-i Taberî
- 2) Tefsir-i Zahidî
- 3) Et-Teyisir Fi 'İlmi't-Tefsir (veya Tefsir-i Kuşeyrî)
- 4) Keşfü'l-Esrar
- 5) Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil
- 6) Tefsir-i Neseî
- 7) Tefsir-i Hacı Muhammed Parsa
- 8) Tefsir-i Yakub Çerhî
- 9) Tefsir-i Câmî
- 10) Cevahirü't-Tefsir
- 11) Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî)

Bu tefsirlerin bazı nüshalarının fotoğraflarına erişildikten sonra Çağatayca tefsir ile mukayesesi yapıldı. Mukayeseler sonucunda doktora tezi olarak çalıştığımız eserin Farsça yazılan Mevahib-i Aliyye tefsirinin Çağatayca tercümesi olduğu tarafımızdan tespit edildi.⁴³ Mevahib-i Aliyye (El-Mevahibü'l-'Aliyye Fi Tefsiri'l-Kelami'r-Rabbaniyye), daha yaygın adıyla Tefsir-i Hüseyinî, Hüseyin Vâiz Kaşifî tarafından hicri 897-899 (m. 1492-1494) yılları arasında Farsça yazılmış muhtasar bir tefsirdir.

Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî Tercümesinin Mütercimi, Yazılış Tarihi ve Yeri

Hüseyin Vaiz Kaşifî'nin döneminin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevaî'ye sevgisi ve minneti çok yüksektir. Hüseyin Vaiz gösterdiği ilgi ve yardımlarının dışında ilmine ve kişiliğine hayran olduğu Ali Şir Nevaî'ye birçok eserini ithaf etmiştir. Örneğin, Mevahib-i Aliyye, Cevahirü't-Tefsir, Risaletü'l-'Aliyye Fi Ehadisü'n-Nebeviyye, Mahzenü'l-İnşa' gibi eserleri Ali Şir Nevaî'ye ithaf edilmiştir. Hüseyin Vaiz Kaşifî bu eserleri Fars dilinde kaleme almıştır. Ancak Türkçeye çok önem veren ve eserlerini bu dilde yazan dönemin en önemli ve tanınmış edebî kişiliğine ithafen yazılan Farsça eserlerin Türkçeye çevrilmesi de doğal olarak çok erken başlamıştır.

Hüseyin Vaiz Kaşifî tefsirini Nevaî hayattayken 1494 yılında tamamlamıştır. Tefsir, İslam aleminde büyük ilgi görmüş, Hindistan'dan Altın Orda'ya, Kaşgar'dan Osmanlı devletine kadar yayılan coğrafyada okunmuş, çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bunda Hüseyin Vaiz Kaşifî'nin kişiliğine duyulan güven, eserlerinde bulunan tasavvufî ve ahlakî eğilimlerin yanı sıra faaliyet gösterdiği muhite olan güven önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Çağatayca Mevahib-i Aliyye tercümesinin eserin yazılış tarihinden çok geçmeden XVI. yüzyılın başlarında yapıldığı düşünülebilir. Çağatayca Mevahib-i Aliyye'nin en eski ve kamil nüshası olan Topkapı nüshası hicri 950 (m. 1543) yılında istinsah edilmiştir.

43 Saidbek Boltabayev, *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Eserin bilinen üç nüshasında da Çağataycaya çeviren mütercimnin adı ve eserin nerede yazıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Eserin yazıldığı XVI. yüzyılda Orta Asya ve Horasan'ın siyasî durumu çok hızlı değişmiştir. Şah İsmail'in Timurlulardan hükümdarlığı ele geçirmesinin üzerinden çok geçmeden iyice güçlenen Şeybanîler birer birer bölgelere hakim olmaya başladılar. Şeybanî hükümdarlarından olan Ubeydullah Han Herat'ı ele geçirdikten sonra başkent Buhara'ya diğer bölgelerden önemli sanatçıları, âlimleri ve ileri gelenleri getirmiş, faaliyetlerini Buhara'da devam ettirmelerini sağlamıştır. Türkçeye çok önem veren Ubeydullah Han, şiir yazmasının yanı sıra birçok önemli eseri Türkçeye çevirmiştir. Örneğin, kendisine Kur'an-ı Kerim kaidelerini öğreten Mevlana Kemaleddin Yar Muhammed bin Mevlana Hudaydad es-Semerkindî'nin Kavaidü'l-Kur'an adlı kitabını Terceme-i Kavaidü'l-Kur'an ve Fevaidü'l-Furkan adıyla Çağataycaya çevirmiştir. Tercüme-yi bilim dünyasına tanıtan Ahmed Ateş, Ubeydullah Han'ın tercümenin giriş kısmında, Türk halkının Fars dilini bilmemesinden dolayı Kavaidü'l-Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesinin yararlı olacağını yazdığını belirtmiştir.⁴⁴

Ayrıca tasavvufa olan eğiliminden dolayı tasavvuf cemaati arasında ilgi gören ve bir tasavvufi tefsir olan Mevahib-i Aliyye'nin Türkçeye tercümesinin de Ubeydullah Han tarafından veya onun teşviki ile Kur'an bilgisi olan, Türkçe ve Farsçaya çok iyi vakıf olan bir yakını tarafından başkent Buhara'da yapıldığı düşünülebilir.

Farsça ve Çağatayca Mevahib-i Aliyye'nin Karşılaştırması

Farsça Mevahib-i Aliyye ve Çağatayca tercümesini karşılaştırırken ilk olarak şekil benzerlikleri dikkat çekmektedir. Farsça Mevahib-i Aliyye nüshaları genelde iki ciltli olarak yazılmış olup birinci ciltler Fatiha Suresi'nden başlayıp Kehf Suresi'nin sonuncu ayetiyle biter, ikinci ciltler ise Meryem Suresi'nden başlayıp Kur'an-ı Kerim'in son ayeti Nas Suresi'yle biter. Kur'an ayetlerinin üstü çizilerek metinden ayrılır, sure isimleri siyah veya mavi mürekkeple yazılır. Ayetlerin tamamı veya belirli kısmı tercüme edildikten sonra tefsirli açıklamalar, hadisler, diğer tefsirlerden örnekler, zaman zaman kıraat farklılıkları gösterilir. Bunun gibi durumlar eserin Çağatayca tercümesinde de aynı şekilde görülmektedir. Ancak Farsça nüshaların bazılarında bir sayfalık mukaddime kısmı bulunurken Türkçe nüshalarda söz konusu kısım bulunmamaktadır.

Aşağıda Çağatayca ve Farsça Mevahib-i Aliyye nüshalarının bazı kısımları karşılaştırılarak çalışmamıza konu olan Çağatayca nüshanın Farsça nüshadan birebir tercüme olduğu, bazen mütercimnin kendine özgü bir şekilde tercüme ettiği ortaya konulmaktadır. Farsça metin için İran Firdevsi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yazma Eserler Kütüphanesinde 105 numarada korunan ve 1517 yılında istinsah edilen Mevahib-i Aliyye nüshası esas alınmıştır.

44 Ahmed Ateş, "Ubeydullah Han'ın bilinmeyen mensur bir eseri: Tarcama-i Kavâ'id al-Ḳur'ân va favâ'id al-Furḳan", *TDAY-Belleten*, 1964, s. 130.

Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî'de Fatıha suresi	Farsça Tefsir-i Hüseyinî'de Fatıha suresi:
(1) 'ibâdet bâsm a+a sezvâr êrür rıçmın vücüd ve hayât bile yahşı bağışlağucu halkka rıçım bağışlağucu alarğa hayât bile ve saklamaklıg âfetlerdin	(1) 'ibâdet bâsm Be nâm-i Hudâ-yi seza-yi perestî rıçmı nik bahşende ber halk be vücud ve hayât rıçım bahşâyende ve mihrîbân be işân be bekâ ve muhâfazat kunende ez âfât.
(2) rıçmâ her bolğan ânân ve âferin kim ezeldin ebedğaça mevcüd ve ma'lûm turur ve bar durur ve bolğusu durur anı+ barısı tamâmı ve kemâlî bile allı Hudâyğa durur kim müsemmâ ve mevşûf êrür barça kemâlîg ismler ve şıfatlarğa rıçm rıçm rıçm yaratkuçı ve östürgüçi ve saklağucu ve terbiyyet êtküçi ve kılığucu barça 'âlemlerini+ işini ferişterle ve periler ve âdemiler ve vuhûş ve kuşlar ve sibâ derendeler ve su hayvânları ve andin özgele	(2) rıçmâ her ânâyî ve âferini ki ez ezel tâ ebed mevcüd ve ma'lûm bûd ve hest ve h'âhed bûd cumle-yi ân be tamâm ve kemâl allı her Hudâyî râ ki müsemmâ ve mevşûf est be heme-yi esmâ' ve şıfat-i kemâlîyye rıçm rıçm rıçm âferinende ve perverende ve dârende ve terbiyyet kunende ve sâzende-yi kârâ-yi heme-yi 'âlemin ez melâ'ike ve cin u ins ve vuhûş u tıyûr ve sibâ' vu hayvânât-i âbi ve gayr-i ân
(3) rıçmî hayâtka bağışlağucu yana yana katla âhîretde barça neme yok bolğandin so+ra rıçmî bağışlağucu yana katla mihrîbânîg bile mü'minlerge ve alarını uçmağğa kirgüzmeke	(3) rıçmî bahşende-yi vücüd bâr-i diger der âhîret bād ez fenâ-yi cihâniyân rıçmî bahşâyende-yi diger bâre be râ'fet ve rahmet ber mu'minân ve der-âverende-yi işân be bihişt
(4) künde her nemeni tilese pâyendeler 'amellerini+ asrağucısı tâ alarını bérmeke ve almağda ya+ılış bolmağay ya hisâb künini+ kâzısı hûkm kılığucısı kim bendelerini+ arasında tüzlüg bile hûkm kılığay ya cezâ bérğücü cezâ künide	(4) künde her nâmî tilese pâyendeler 'amellerini+ asrağucısı tâ alarını bérmeke ve almağda ya+ılış bolmağay ya hisâb künini+ kâzısı hûkm kılığucısı kim bendelerini+ arasında tüzlüg bile hûkm kılığay ya cezâ bérğücü cezâ künide
(5) 'ibâdet bâsm sa+a 'ibâdet kılurbız ve bes kim sêndin özge 'ibâdetğa sezvâr yoktur vâ'itân tıstıçmın takı hâşşa sêndin yârî tilerbiz sa+a kulluk kılmağda sêni+ 'ibâdatı+da ve andin özge hâcetler ve mühimlerde	(5) 'ibâdet bâsm tû râ mîperestim ve bes ki gayr-i tû mustahak-i 'ibâdat nîs tıstıçmın tû ve hâş ez tû yârî mi'âhim der perest-i tû ve der ânçâh sıyır havâyic ve muhimmât
(6) bizlerge yol kôrset vıçmâ rıçmâ tüz yolğa sözler ve işler ve kılığlarda kim ol orta bolğay ifrâf ve tafriğ ve ğuluv ve takşır arasında ya bérk kıl bizlerni müstekim yolda kim İslâm dîni ve 'âlem seyyidi 'aleyhi'-ş-şalavatu ve s-selâm sünneti durur 'âriflerni+ kuçbı ve vâşillarnı+ gavâi nâsıru'l-hâk ve 'd-din hazrat-i H'âce 'Ubeydullah küddise sirruhu'l-'aziz bu ma'nâda bülend nükte ve arcümend kelime ayıtdurlar ve ol budur kim kôrset bizlerge tüz yol ya'nî özü+nü+ zâtı+nı+ muhabbeti bile müşerref tutkıl tâ özümiş ilifâtın özümiş ve sêndin özgedin ve sêndin özgege âzâd bolup tügel sêni+ bile bolalı+ ve sêndin özgeni kôrneli+ ve sêndin özgeni sağış kılmalı+ ya ol kim kôrsetkil bizge tüz yol ya'nî ol yoli kim sêni+ hazratı+dadur her mevcüdini+ nisbeti bile kim ol mevcüdünü ansız vücüdi yoktur ve öz kemâlını+ gâyetîğa ansız yétmesdür tâ barçada sêndin özgeni kôrneli+ ve sêndin özgege teveccüh kılmağdın âzâd bolalı+	(6) bizlerge yol kôrset vıçmâ rıçmâ tüz yolğa sözler ve işler ve kılığlarda kim ol orta bolğay ifrâf ve tafriğ ve ğuluv ve takşır arasında ya bérk kıl bizlerni müstekim yolda kim İslâm dîni ve 'âlem seyyidi 'aleyhi'-ş-şalavatu ve s-selâm sünneti durur 'âriflerni+ kuçbı ve vâşillarnı+ gavâi nâsıru'l-hâk ve 'd-din hazrat-i H'âce 'Ubeydullah küddisallahu sirruhu'l-'aziz der in ma'nâ nükte-yi bulend ve kelime-yi ercümend fermüdeyend ve ân in est ki benemây mâ râ râh-i râst ya'nî be muhabbet-i zâtı-yi hüd muşerref dâr tâ ez ilifât be hüd ve gayr ez tû âzâd geşte be tamâmi giriftâr-i tû gerdim cuzz-i tû nedânim ve cuzz-i tû nebinim ve ya anki benemây mâ râ râh-i râst ya'nî ân râhi ki hazret-i tû râst be nisbet-i her mevcüdi ki ân mevcüd bi ân peydâyî nedâre ve begâyet-i kemâl-i hüd bi ân nemireş tâ der heme-yi ahvâl cuzz-i tû nebinim ve ez teveccüh be gayr-i tû âzâd gerdim
(7) vıçmâ körgüz bizlerge alarını+ yolını kim öz fazlı+ bile nıçmâ in'âm kılıpsın alarğa nübüvvet ve risâlet ve vilâyet ve şiddikîyyet ve şehâdet ve şâlâhiyyet ni'meti bile ya alarını+ yoli kim kurb ehli'dürler ve zâhir ni'metini+ kemâlî bile kim şer'iât kabûlidur ve bâğın ni'metini+ cemâlî bile kim hakikat esrânğa muğtâlî'dür alarını aziz ve mükerrerem kılıpsın vıçmâ nê ol kişilerni+ yoli kim gâzab kılıpsın alarğa ya'nî mevcüddin burun sêni+ gâzabı+nı+ mu'arrižğa kiripdürler ve ol sebeb bile kim küfge ayak koyupturlar ya cühûdarnı+ yoli kim temerrüd sebebi bile mu'âne ve mukâbere ve peygamberler öltürmekde ve kitâblarını tağyirde alarğa gâzab êtipsên vıçmâ ve nê azğanlarını+ yoli kim ya'nî kişileri kim vücüddin so+ muhtelif yollar ve êğri yollarğa tüşpürdürler ya tersâlarını+ yoli kim ifrâf vâsıtası bile hiç şânıda ve tefriğ-i hâbib şalavâtullâh ve selâmuhu 'aleyhumâ bâbıda azıpdurlar. Âmin, munu+ dâk bolsun.	(7) vıçmâ körgüz bizlerge alarını+ yolını kim öz fazlı+ bile nıçmâ in'âm kerdî ber işân be ni'met-i nubuvvet ve risâlet ve vilâyet ve şiddikîyyet ve şehâdet ve şâlâhiyyet ya râh-i ân ki ehli-kurbend ve be kemâl-i ni'met-i zâhir ki kabûli-şer'î est ve be cemâl-i ni'met-i bâğın ki itlâ' be dekâyik-i esrâr-i hakikat est işân râ mukâzzez ve mükerrerem sâhite vıçmâ nê ol kişilerni+ yoli kim gâzab kılıpsın alarğa ya'nî mevcüddin burun sêni+ gâzabı+nı+ mu'arrižğa kiripdürler ve ol sebeb bile kim küfge ayak koyupturlar ya cühûdarnı+ yoli kim temerrüd sebebi bile mu'âne ve mukâbere ve peygamberler öltürmekde ve kitâblarını tağyirde alarğa gâzab êtipsên vıçmâ ve nê azğanlarını+ yoli kim ya'nî kişileri kim vücüddin so+ muhtelif yollar ve êğri yollarğa tüşpürdürler ya tersâlarını+ yoli kim ifrâf vâsıtası bile hiç şânıda ve tefriğ-i hâbib şalavâtullâh ve selâmuhu 'aleyhumâ bâbıda azıpdurlar. Âmin, munu+ dâk bolsun.

Yusuf Suresi'nde geçen hikâyenin mukayesesi

Bes barça bu işke müttefik boldılar ve ata kaşığa kélip ayttılar: "Bahâr faşlı yétipdür ve yêrdin kökler ünüpdür. Né bolğay kim Yüsufni bizni+ bile tüzge yibergeysén teferrüh ve temâşâ küni ötkerğey?"	Pes heme bedin emr muttefik şudend ve nezd-i peder âmede guftend: "faşlı bahâr reside ve sebzehâ ez zemin demide. Çe şevd ki Yüsuf râ bâ mâ be-şahrâ ferestî, tâ rûzi be-teferüh ve temâşâ be-guzerâned."
Ya'küb 'aleyhi's-selâm kim: "Mên Yüsuf ruhsârını+ bahârıdın başka hâzân körgen bülbül dék bolğumdur, revâ tutma+ızlar kim sizler gülzârda bolğaysızlar ve mên hacr hârığa tutkan bolğay-mên."	Ya'küb fermüde ki "Men be-bahâr-i ruhsâr-i Yüsuf çün bulbul-i hâzân dide h'âhem bûd. Revâ medârid ki şumâ der gulzâr bâşid ve men der hâne hâr-i hicrân giriftâr bâşem."
Yüsuf 'aleyhi's-selâm temâşâ ânını eşitip anı+ mübârek hâtîri müteveccih boldı. Ve ağaları bile atasını+ alığa kélip icâzet iltimâsın körsetip Ya'küb 'aleyhi's-selâm uzun uzak fikre tüşti.	Yüsuf nâm-i temâşâ şenide hâtîri- mübârekeş muteveccih şud ve bâ birâderâneş piş-i peder âmede iltimâs-ı icâze nemüde be-mazmûn-i in makâle zebân-i hâl be-arz resânid.
Bes çün Ya'küb 'aleyhi's-selâm alarını+ mübâlegasını eşitti ve Yüsuf 'aleyhi's-selâm kö+lini+ meylini tüz seyriye ve tağ ve şahrâ temâşâsığa kördi, kö+ül hicrân elemiğa koyup ve rabbâni kazâsığa rızâ bérıp buyurdi tâ Yüsufni+ başı ve bedenini yudılar ve saçını tarap ya+ı tonlar kiydürdiler.	Pes çün Ya'küb mübâlağa-yi ferzendân şenid ve meyl-i dil-i Yüsuf be-geşt-i deşt ve temâşâ-yi küh ve şahrâ did dil ber elem-i hicrân nehâde ve be-każâ-yi rabbâni rızâ dâde be-fermüd tâ serv-i ten-i Yüsuf râ be-şustend ve müyeş şâne zedend câmehâ-yi neves be-püşânidend
Ve İbrâhim 'aleyhi's-selâm kö+lekini kim Cibril uçmahdın keltürüp édi Namrûdi otığa salur vakti a+a kiydürüp édi ve mirââ bile Ya'küb 'aleyhi's-selâmğa yétip ta'vizî dék anı+ bâzûsığa bağlap édi ve oğlanlarını+ uzatmağığa tâ şeceretü'l-vidâ kim Ken'ân dervâzesini+ eşikide édi çıktı. Ve Yüsuf 'aleyhi's-selâmni koynığa kuçup yığlay ve vidâ kıla başladı.	Ve kâmiş-i İbrâhim 'aleyhi's-selâm ki Cibril ez bihişt âverde bûd vakt-i ilkâ der âteş-i Nemrûdi der-u püşânde bûd ve be-mirâş be-Ya'küb reside çün ta'vizî ber bâzûyeş best ve be muşâyî'a-yi ferzendân tâ be-şeceretü'l-vidâ ki ber der-i dervâze-yi Ken'ân bûd birün âmed. Ve Yüsuf râ der kenâr gerefte kunân âğâz-i vidâ kerd.
Yüsuf 'aleyhi's-selâm kim atasını+ yığlağanını kördi gülâb kaşreleri ruhsâr gül-bergige yağa başladı ve dâne dâne hõşâb merverid müjde elmâsı bile tеше başladı.	Yüsuf ki peder râ girye kunân did kaşrât-i gulâb ber gulberg-i ruhsâr bâriden gereft ve dâne-yi merverid-i hõşâb be elmâs mucde suften âğâz kerd.
Ve ayttı: "Ey ata, yığlamaknı+ sebebi nêdür?" Ayttı: "Ey Yüsuf, bu barmağı+ sêni+ uluğ kayğunı+ isi mênî+ kö+lümnî+ meşâmmiğâ yêter ve bilmesmên kim işni+ ser-encâmî né yêrge yêtküsidür." باری لتسائی فانی لا تنساک مەنی unutma kim mên hem sêni unutmasmên." Unutmaklığ döstlarını+ şarți émes.	Ve guft: "Ey peder, girye be-sebeb-i çîst?" "Ey Yüsuf, ez in sefer-i tû râyihe-yi endüh-i âzim be-meşâmm-i dil-i men miresed ve nemidânem ki ser-encâm-i kâr be kucâ h'âhed keşid. باری لتسائی فانی لا تنساک ferâmüş mekun ki men tû râ ferâmüş neþ'âhñem kerd." Ferâmüş ne şarş-i düstân est.
Bes oğlanlarğa Yüsuf 'aleyhi's-selâmını+ saşlamağını+ bâbıda köp mübâlağa kıldı. Ve alar Yüsufni égnige alıp yüz yolğa keltürdiler.	Pes ferzendân râ der bâb-i muhâfizat-i Yüsuf mübâlağa-yi bisyar fermüd ve işân Yüsuf râ ber düş gerefte rüy ber-râh âverdend.
Ya'küb 'aleyhi's-selâm alarğa baķar édi ve ercümend oğlını+ likâsı şevkidin yığlar édi. Ve çün oğlanlar anı+ naşarındın ğayıb boldılar yüz Ken'ân-ğa koydı.	Ya'küb der işân minegerist ve ez şevk-i likâ-yi ferzend-i ercümend migirist. Ve çün ferzendân ez nazar-i vey ğayıb şudend rüy be Ken'ân nehâd.

Eserde kullanılan mecazlar ve benzetmelerin dahi Farsça yazmada geçen mecaz ve benzetmeler ile aynı olduğu eserin Mevahib-i Aliyye'nin tercümesi olduğunu kanıtlamaktadır:

Yüsuf ruhsârını+ bahârıdın başka hâzân körgen bülbül dék - be-bahâr-i ruhsâr-i Yüsuf çün bulbul-i hâzân dide;

sizler gülzârda bolğaysızlar ve mên hacr hârığa tutkan bolğay-mên - şumâ der gulzâr bâşid ve men der hâne hâr-i hicrân giriftâr bâşem;

gülâb kaşreleri ruhsâr gül-bergige yağa başladı ve dâne dâne hõşâb merverid müjde elmâsı

*bile tēşe başladı - kaırrāt-i gulāb ber gulberg-i ruhsār bāriden gereft ve dāne-yi merverid-i hōşāb
be elmās mucde suften āğāz kerd.*

Özel adlar mukayesesi

Eserin tefsir özelliği taşımasından dolayı metinde kaynak olarak birçok eser zikredilmektedir. Metine geçen eser ve kişi adlarının yanı sıra, kavim adları, yer adları Farsça Mevahib-i Aliyye ve Çağatayca tercümesinde aynıdır. Bu da eserin Farsça Mevahib-i Aliyye tefsirinin tercümesi olduğunu kanıtlamaktadır.

<i>Keşfu'l-esrārda</i> aytıpdur kim: "Raḥmet 'āşiler üçündür ve rizvān muṭlî-ler üçün ve cennet barça mü'min için. (Tevbe suresi 22. ayet)	Der <i>Keşfu'l-esrār</i> fermüde ki raḥmet berāyi 'āşiyān est ve rizvān berāyi muṭlîyān ve cennet berāyi kāfe-yi mu'minān. (Tevbe suresi 22. ayet)
<i>'Aynu'l-me'ānide</i> aytıpdurlar kim evliyā cemā'atidürler kim alarnı+ lıķası Ḥudāy yād kılamak mücibi bolur. Ve <i>Bahrü'l-hakāyıkda</i> keltürüptür kim murād evliyā-ullahın alardurlar kim öz neflerini+ düşmanları bolğay-lar. (Yunus suresi 62. ayet)	Der <i>'Aynu'l-me'āni</i> fermüde ki evliyā' cemā'ati-end ki lıķā-yi iṣṣān mücib-i yād kerden-i Ḥudā başed. Ve der <i>Bahrü'l-hakāyık</i> āverde ki murād ez evliyā-ullah ānend ki a'dā-yi nufūs-i ḥōd başend. (Yunus suresi 62. ayet)
<i>Şāhib-i Keşşāf</i> keltürüptür kim müsteķar ḥayvānlarını+ turar yēridür, yer ve su ve havādın müstevdā' alarnı+ karar yēri istikrārın burun şulb ve raḥm ve kursora ve yumurtka dēk. (Hud suresi 6. ayet)	<i>Şāhib-i Keşşāf</i> āverde ki mustekar mesken-i ḥayvānān est, ez zemin ve āb u havā ve mustevdā' mevzī' karar-i iṣṣān kabl ez istikrār çün şulb ve raḥm ve beyza. (Hud suresi 6. ayet)
<i>Şeyḥ Ebū 'Abdurraḥmān Süleimī, Ebū 'Alī Cürċānī</i> kaddesallāhu rūḥahumādın nakl kılar kim eger şukr kılsa+ızlar İslām nı'metiġa artuķ kılmırnē anı imān bile. (İbrahim suresi 7. ayet)	<i>Şeyḥ Ebū 'Abdurraḥmān Süleimī, ez Ebū 'Alī Cürċānī</i> kaddesallāhu rūḥahumā' nakl mikuned ki eger şukr mikunid ber nı'met-i İslām ziyād kunem ān-rā bā imān. (İbrahim suresi 7. ayet)
Keltürüptürler kim ḥ'āce-y. büzürg-vār, kutbu'l-ahyār <i>Ḥ'āce 'Abdulḥālīķ Gücdüvāni</i> küddise sirruhu bir kün ma'rifetde söz aytur ērdiler. Nā-gāḥ yigiti kirdi zāhidler şüreti bile, ḥırķa boynıda ve seccāde ēgnide. (Hicr suresi, 75. ayet)	Āverde-end ki ḥ'āce-yi buzurg-vār, kutbu'l-ahyār <i>Ḥ'āce 'Abdulḥālīķ Gücdüvāni</i> küddise sirruhu rüzi der ma'rifet suḥen miguftend. Nā-gāḥ cevāni der-āmed be-şüreti zāhidān ḥırķa der ber ve seccāde ber ketif. (Hicr suresi, 75. ayet)
<i>Hakāyık-i Süleimide Zünnün-i Mısrī</i> küddise sirruhudın nakl kılar kim ledunni 'ilm oldur kim ḥüküm kılgaylar ḥālķa tevfiķ ve ḥizān mevākī'yiġa. (Kehf suresi, 65. ayet)	Der <i>Hakāyık-i Süleimī ez Zünnün-i Mısrī</i> küddise sirruhu nakl mikuned ki 'ilm ledunni ān est ki ḥüküm kunend be ḥālķ be mevākī' tevfiķ ve ḥizān. (Kehf suresi, 65. ayet)
Tā çün yētti <i>Türk</i> yerini+ nihāyetiġa ikki taġ ara kim alarnı+ so+ıdın <i>Ye'cūc ve Me'cūc</i> yeridür, taptı ol ikki taġ alıda gurūhini 'acib hay'ātlar ve ġarib şekiller bile. (Kehf suresi, 93. ayet)	Çün beresid der mintakā'-yi arz-i <i>Türk</i> miyān-i dü kūḥ ki ez pes-i ānhā zemin-i <i>Ye'cūc ve Me'cūc</i> est, yāft der piş-i ān dü kūḥ gurūhi rā bā hay'āthā-yi 'acib ve şeklhā-yi ġarib. (Kehf suresi, 93. ayet)
Muḥakkiķler a+adurlar kim eger <i>min</i> tab'iz <i>mine'n-nāsda</i> bolmasa ērdi, <i>Fārs ve Rüm ve Hind ve Türk ve Yahūd ve Naşārā Ḥareme</i> izdiḥām kılar ērdiler. (İbrahim suresi, 37. ayet)	Muḥakkiķān ber ānend ki eger <i>min</i> tab'iz der <i>mine'n-nās</i> nebüdi <i>Fārs ü Rüm ü Hind ü Türk ü Yahūd ü Naşārā</i> der <i>Ḥarem</i> izdiḥām kerdendi.
Tügel 'ālem ehlini+ nesebi bu üç kişige muntehā boldi. <i>Sām 'Arab ve Fürsni+</i> atası ve <i>Yāfeā Türklerni+</i> atası ve <i>Hām Hindülar</i> atası. (Hud suresi, 48. ayet)	Tamām-i neseb-i ehl-i 'ālem bedin se kes muntehā şud. <i>Sām</i> peder-i <i>Arab ve Furs</i> est ve <i>Yāfeā</i> peder-i <i>Etrāk ve Hām</i> peder-i <i>Esved</i> . (Hud suresi, 48. ayet)
Ve taķı yērdē yarattı arıġlar <i>Nil dēk ve Firāt ve Dicle ve Ceyḥün ve Seyḥün</i> ve ani+ emāāli. (Nahl suresi, 15. ayet)	Ve diġer der zemin bi-āferid cūyhā çün <i>Nil ü Firāt ü Dicle ve Ceyḥün</i> ve emāāli-ān. (Nahl suresi, 15. ayet)

Mevahib-i Aliyye tefsirinin en önemli özelliklerinden biri eserde tasavvufi tefsirlerde görüldüğü gibi şiirlerin yaygın olarak kullanılmasıdır. Farsça eserde ve Çağatayca tercümesinde şiirlerin de genellikle birebir çeviri şeklinde tercüme edildiğini tespit etmek mümkündür:

<p>Ve şeyh Feridüddin 'Aṭṭār, Şiddik raḫiyallāhu 'anhğa sekine nüzülî bâbıda aytur:</p> <p>Ḥ'āce-yi evvel ki evvel yârî-dür æāni iânayn iz humâ fil-gâr-dur Çün sekine étî menzil a+a Boldi 'âlem müşkilâti ḥâl a+a (Tevbe suresi, 40. ayet)</p>	<p>Ve şeyh Feridüddin 'Aṭṭār der bâb-i nuzül-i sekine ber Şiddik fermüd:</p> <p>Ḥ'āce-yi evvel ki evvel yâr-i ü-st æāni iânayn iz humâ fil-gâr-i ü-st Çün sekine şud zi-Ḥaḫ menzil ber-ü Geşt muşkilâ-yi 'âlem ḥal ber-ü (Tevbe suresi, 40. ayet)</p>
<p>Çerâğni ki Té+ri yarutuptur, Kişi kim pûf kılar, köyer saḫalı (Tevbe suresi, 32. ayet)</p>	<p>Çerâği râ ki ized ber furüzed Kesi keş tuf kuned sebileş be-suzed (Tevbe suresi, 32. ayet)</p>

SONUÇ

Doktora tezi olarak incelemesini yaptığımız eser Çağatay Türkçesiyle yazılmış Kur'an-ı Kerim tefsiridir. Eserin dilinde Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlere göre Farsça dil özelliklerinin daha belirgin olması bizi, eseri dönemin meşhur Farsça tefsirleriyle karşılaştırmaya sevk etti. Tespitlerimize göre bu eserin adı Çağatayca Mevahib-i Aliyye Tercümesi'dir. Tefsir-i Hüseyin ismiyle de tanınan Mevahib-i Aliyye, XV. yüzyılın sonunda Hüseyin Vaiz Kaşifî tarafından Ali Şir Neva'î'ye ithafen Farsça olarak kaleme alınmıştır. Çağatayca Mevahib-i Aliyye tercümesinin umumiyetle Farsçadan birebir çeviri olduğu, zaman zaman mütercimnin eseri kendine özgü bir şekilde tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Eser Kur'an-ı Kerim'in muhtasar bir tefsiri olup bütün sureleri içermektedir.

Çağatayca Mevahib-i Aliyye tercümesi, içerdiği Türkçe kelimeler bakımından dönemin dil ve düşünce yapısını, söz varlığını, anlam dünyasını büyük ölçüde bizlere sunmaktadır. Eserde bulunan arkaik özellikler, tercüme edilirken kelimelerin, özellikle dinî terimlerin Türkçe karşılıklarının kullanımına dikkat edilmiş olması eserin Türkoloji dünyasındaki önemini daha da arttırmaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında müellifi meçhul Çağatayca Kur'an tefsiri olarak bilinen eserin Hüseyin Vaiz Kaşifî tarafından yazılan Mevahib-i Aliyye tefsirinin tercümesi olduğu; Müslüman-Türk toplumunda güvenilir bir kaynak olarak bilindiği ve çok ün kazandığı için Çağatay Türkçesine ve Osmanlı Türkçesine çevirilerinin çok erken başladığı; dönemin yazım, ses, dil, söz varlığı, düşünce ve anlam dünyası bakımından eserin son derece önemli bir kaynak olduğu sonuçlarına varılmıştır.

KAYNAKÇA

ARSLAN PEKGÖZ, Gülşen, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Sebe, Fâtır ve Yasin sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

ASIM, Mohamamad Shakib, *Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsir ve İsrailiyyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kissaları)*, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans

Tezi, 2013.

- AYDIN ÜNGÖR, Yurdagül, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Sâffât, Sad ve Zümer sureleri): İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- ATA, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- ATEŞ, Ahmed, "Ubeydullah Han'ın bilinmeyen mensur bir eseri: Tarcama-i Kavâ'id al-Çur'an va favâ'id al-Furkan", *TDAY Belleten*, 1964, s. 130.
- BOLTABAYEV, Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b *Giriş-Gramer-Metin-Dizin*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.
- ÇAĞLAR, Dursaliye, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Şu'arâ ve Neml Sureleri): İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- ECKMANN, János, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 149-157. Çev: Ekrem Ural, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelere", *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973, s.21
- ECKMANN, János, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest 1976.
- ERDOĞAN, Abdülkadir, "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, I, 1938.
- HAŞİMÎ, Seyyid Muhammed Rıza Fazıl, "Muarrefi ve Berresi-ye Vijegihai-yi Se Kur'an-i Hattî Tercüme Be Zeban-i Türkî Mevcud Der Ketabhane-yi Astan-i Kuds-i Razavî", *Naşriyeyi Elektronikî-yi Şemse*, 2010.
- KÖK, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 763 s.
- KURTOĞLU, Kübranur, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Lukmân, Secde ve Ahzâb sureleri)(İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- İNAN, Abdülkadir, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961.
- İNAN, Abdülkadir, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Kur'an Tefsiri", *TDAY Belleten*, 1962 (1963), s. 61-66.
- MINGANA, Alphonse, "An Old Turki Manuscript of the Koran", *The Muslim World*, V., 1915, s. 391-398.
- MÜFETTİŞOĞLU, Cengiz, *Kanşık Dilli Bir Kur'an Çevirisi Yazmanın 037a-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- RECAÎ, Ahmed Ali, "Metni-yi Parsî Ez Karn-i Çaharom-i Hicri? Der Astan-i Kuds-i Razavî", *Sazman-i Omur-i Ferhengi ve Ketabhaneha-yi Astan-i Kuds-i Razavî*, Meşhed 1970.
- REZAEI, Mehdi, "Hârezm Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-Âstân-i Quds-i Razavî Nüshası), *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 1094-1113.
- SADIKÎ, Gulam Hüseyin, "Ba'zı Ez Kühenterin-i Âsâr-i Nesr-i Farsî", *Tahrân Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 1345/1966, s. 84-85.
- SAĞOL, Gülден, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text*, Harvard University 1993; *II. Glossary*, Harvard University 1995; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*, Harvard University, 1996; *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*, Harvard University 1999.

- SAĞOL, Güliden, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Part I. Introduction and Text*, Harvard University 1993, s. xxv.
- SEMENOV, Aleksandr Aleksandroviç vd., *Sobranie Vostoçnih Rukopisey*, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, C. IV, Taşkent, 1957, s. 45-46.
- STOREY, Charles Ambrose, *Persian Literature*, İngilizceden Rusçaya Çeviren: Y.E. Bregel. 1. C. Moskova, 1972, s. 99-100.
- ŞEN UZUNOĞLU, Hülya, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri Kasas, 'Ankebüt ve Rüm sureleri (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- ŞİMŞEK, Yaşar; SERTKAYA, Osman Fikri, "Horezm Türkçesi İle Yapılan Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2015, 4/4, s. 1382-1412.
- TAŞ, İbrahim, *Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- TAŞ, İbrahim, "Şeybânîler Dönemi Çağatayca Kur'an Tefsiri'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14, 2010, s. 33-71.
- TEMEL, Emine, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri) (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* III, İstanbul, 1959-1960, s. 135.
- USMONOV, İbrohimjon, SAIDOVA, Gulnoza, *Maveraünnehir türkiy tefsirleri tarihinden. Tercüme-i Tefsir-i Yakub Çerhî*, Taşkent, 2012; *Yakub Çerhî Tefsirining Türkiy Tercümesi. Tıpkıbasım*. Haz.: İbrohimjon Usmonov ve Gulnoza Saidova; Taşkent 2010.
- USTA, Halil İbrahim; AMANOĞLU, Ebülfez, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- USTA, Halil İbrahim, *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Türk Dilinin Tarihi Kaynakları, Ankara 2011.
- UYANSOY HILLHOUSE, Ayşe, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- UYGUN, Aslı, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi Yazmanın 114b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- ÜNLÜ, Suat, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi TIEM 73, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ÜŞENMEZ, Emek, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kuran Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H. 993/M. 1585)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014 s. 180.
- ÜŞENMEZ, Emek, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler-Dizin-Tıpkıbasım)*, Türk Dünyası Vakfı, 2016.
- ÜŞENMEZ, Emek, "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (no: 2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies*, Volume 12/3, s. 717-772.
- YILMAZ, Recep, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (yaprak no: 183b-222a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- YÜCE, Nuri, "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen", *Sprach- und Kulturkontakte der Türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen, 13.-16. Juli

1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.
Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s. 221-227.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Çağatayca Bir Kuran Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, C. IV, 1, 1974, s. 153-195.

ZÜLFİKAR, Hamza, Çağatayca Kur'ân Tefsiri, *Dilbilgisi İncelemesi-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1970.